

Araştırma Makalesi / Research Article

Osmanlı İmparatorluğu'nun Taşrasında İdari Bir Problem: Yemen ve Hicaz Vilâyeti Örneğinde Vali-Kumandan İkiliği (1895-1908)

Sinan Çakar*

(ORCID ID: 0000-0002-1854-7229)

Gönderim Tarihi (Submitted)	Kabul Tarihi (Accepted)	Yayın Tarihi (Published)
28.05.2020	09.07.2020	30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Çakar, S., "Osmanlı İmparatorluğu'nun Taşrasında İdari Bir Problem: Yemen ve Hicaz Vilâyeti Örneğinde Vali-Kumandan İkiliği (1895-1908)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 530-564.

APA: Çakar, S. (2020). Osmanlı İmparatorluğu'nun Taşrasında İdari Bir Problem: Yemen ve Hicaz Vilâyeti Örneğinde Vali-Kumandan İkiliği (1895-1908). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2) , 530-564.

Öz

Bu makale, Hicaz ve Yemen Vilâyetleri örneğinde Osmanlı taşra idaresinde meydana gelen vali-kumandanlık ikiliğini konu edinecektir. Çalışmamızda, vali ve kumandanlık ikiliği olarak adlandırdığımız, vilâyet dâhilindeki üst yetkililerin arasında yaşanan yetki çatışmalarının, vilâyetin idaresine olan etkilerinin boyutları üzerinde duracağız. Yukarıda sözü edilen ikilik, belirtilen zaman çerçevesinde iki farklı örnekle açıklanacaktır. Makalenin ilk bölümünde, Hicaz Vilâyeti örneğinde konu işlenecektir. Ahmed Ratib Paşa on üç yıl boyunca hem komutan hem de vali olarak Hicaz Vilâyetini yönetmişti. Bir vilâyetteki idari ve askeri yetkilerin bir kişiye verilmesi istikrarı sağlamıştı. Ancak bu durumun kusurları yönleri de bulunmaktaydı. Makalenin ikinci bölümünde Yemen

* Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiye, cakarsinann@gmail.com.

PhD Candidate, Marmara University, Institute of Turkic Studies, Turkey.

Vilâyeti örneğine geçilecektir. Yemen Vilâyetinde durumlar farklıydı. Ele alınan süre zarfında dört farklı vali bölgede görev yapmıştı. Bazı durumlarda vali ve komutanlık makamları bir kişiye verilirken, bazı dönemlerde de bu makamlar iki farklı kişiye verilmiştir. Bu noktada, vali ve kumandan ikiliğinin bariz örneği olan Hilmi ve Abdullah Paşa arasındaki yetki çatışmasından bahsedilecektir. Sözü edilen her iki uygulamanın da vilâyetin idaresine farklı sonuçları olmuştu. Makalenin sonuç bölümünde ise vilâyetlerin idaresinde yapılan tercihlerin, neticeleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Hicaz Vilâyeti, Yemen Vilâyeti, Vali, Kumandan.

**An Administrative Problem in the Outback of the Ottoman Empire :
Governor - Army Commander Dualism in the Example of Yemen and Hejaz
Province (1895-1908)**

Abstract

This article will deal with the governor and commander duality that occurred in the Ottoman provincial administration in the case of the provinces of Hicaz and Yemen. In our study, we will focus on the extent of the impact of authority conflicts between the top authorities within the province, which we call governor and commander duality, on the administration of the province. The above mentioned duality will be explained by two different examples within the specified time frame. In the first part of the article, the subject will be covered in the example of Hejaz Province. Ahmed Ratib Pasha had ruled the Province of Hejaz as the commander and governor for thirteen years. Giving administrative and military powers to a person in a province provided stability. However, this situation also had flaws. In the second part of the article, the example of Yemen Province will be started. The situations were different in the Yemen Province. During this time, four different governors served in the region. In some cases, the governor and command authorities were given to one person, while in other periods these authorities were given to two different people. At this point, the conflict of authority between Hilmi and Abdullah Pasha will be mentioned, an obvious example of the duality of the governor and commander. Both practices had different consequences for the administration of the province. In the conclusion section of the article, we will compare the effects of preferences made in both provinces.

Keywords: Ottoman Empire, Hejaz Province, Yemen Province, Governor, Commander.

Giriş

XIX. yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı İmparatorluğu'nda idarî anlamda dönüşümü ifade etmekteydi. Devletin idarî sisteminin yeniden yapılandırılması için icra edilen Tanzimat reformlarıyla gerek taşrada, gerekse Bâbiâli'de daha modern ve merkezî bir devlet teşkilatının inşa edilebilmesi amaçlamaktaydı. Devlet adamlarının hayata geçirmek istediği idarî reformların temel hedefi, devletin yerel idaresinde yeniden kurulacak idarî sistem aracılığıyla güçlü kurumlara ve hızlı işleyen bürokrasiye sahip olacak yeni bir yapıya kavuşmaktı. Böylelikle imparatorluk, kendi içerisinde büyük problemler yaşadığı eyalet idaresindeki sorunları ardında bırakarak daha merkezî bir anlayışla yönetilecekti. Sözü edilen alandaki yeni idarî sisteme kavuşabilmek adına hukukî sahada birtakım yeni kanun ve nizamnâmelerin yapılması gerekiyordu. Sivil bürokrasinin başkent dışında da işler hâle getirilmesi adına çıkarılan 1864 ve 1871 yılındaki Vilâyet Nizamnâmeleri, devletin taşra teşkilatındaki geniş kapsamlı reformlarını ihtiva etmekteydi. Fransız idare kanunlarından esas alınarak yapılan düzenlemelerle eyaletlerin yerine kurulacak olan vilâyetler vasıtasıyla, geniş bürokratik kadroya sahip olan yeni bir yapının kurulması planlanıyordu. Fakat teoride uygulanması elzem ve yararlı görülen nizamnâmenin yarattığı birtakım sorunlar da bulunmaktaydı.

Bunlardan belki de en önemlisi yeni vilâyet sistemindeki görev alan kişilerin hiyerarşi ve yetki alanlarının birbirleriyle çakışmasıydı. Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olarak teşkilatlanan vilâyet sisteminde, valiye bağlı olarak çalışan birçok memur bulunmaktaydı. Vilâyet defterdarı, mektupçusu, maarif, ziraat, ticaret, nüfus müdürleri, vilâyet sisteminin mülkî amiri konumunda olan valinin emrindeydi. Nizamnâmelere göre valiler, vilâyetin mülkî, malî, eğitim, hukuk ve güvenlik işlerindeki yegâne amir konumundaydı.¹ Ancak valiler, yetki ve nüfuzlarını hayata

¹ 1871 İdare-i Umumî Vilâyet Nizamnâmesi'nin maddeleri içerisinde, valilerin genel vazifesi dördüncü madde içerisinde şu şekilde verilmiştir: "Valinin vezâ'ifi umûr-ı mülkiye ve mâliye ve ma'ârif ve nâfi'a ve zabtiye ile umûr-ı cezaiye ve hukûkiyenin icrâ'âtından ibâret olmak üzere aksâm-ı muhtelif-i asliyye munkasımdır. Valinin gıyabında vali muavini ve vali muavini mevcut değilse me'murîn-i merkeziye-i vilâyetden valinin münasib göreceği zat vilâyete vekâlet eder." Bkz. Düstur, *I. Tertib*, c.1, Matbaa-i Amire, İstanbul 1289, s. 625.

geçirebilmek için vilâyet içerisinde bulunan askerî kuvvetleri de gerektiğinde sevk ve idare edebilmeliydiler. Buna karşın vilâyetin askerî amiri olan ordu kumandanı da vilâyet sistemi içerisinde büyük bir güce sahipti. Bu iki amirin yetki, görev ve nüfuz alanlarının birbirleriyle çakışması, vilâyetlerde çok sık görülen bir vakaydı. Hatta Vilâyet Nizamnâmesinin ilk uygulayıcısı olan Tuna Valisi Mithad Paşa da bu yetki çatışmasından muztarip olmuştu. Sadece vali ve ordu kumandanı yetki olarak değil, hiyerarşi bakımından da karşı karşıya gelmekteydi. Nitekim bazı valiler vezir rütbesiyle atanmasına karşın, bölgedeki ordu kumandanı müşir unvanına sahip olduğunda ise vali, kumandanın rütbe olarak daha altında kalabiliyordu.²

Sözü edilen durumlardan dolayı, vilâyetin idaresinde vali ve kumandanlar arasında anlaşmazlıklar meydana gelmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş topraklara yayılan coğrafyasında yaşanan vali ve kumandan ikiliği, askerî harekâtların yoğun olarak icra edildiği vilâyetlerde daha bâriz bir şekilde görülmekteydi. Zira askerî hareketliliğin vuku bulduğu bölgelerdeki kumandanlar, çeşitli nedenlerden dolayı valilerden daha bağımsız bir şekilde hareket edebilmekteydi. Askerî hareketliliğin dışında vali ve ordu kumandanı arasındaki çekişmeyi arttıran bir durum daha bulunmaktaydı. Görevlere atanan kişilerin hem Bâbiâli ile hem de Yıldız Sarayı'na kadar ulaşan ilişkileri de ikiliğe etkide bulunmaktaydı. Sultan Hamid devrinde Yıldız Sarayı'nda tesis edilen Hususî Şifre Dairesi, sözü edilen ikiliği kuvvetlendiren bir olgu olmuştu. Dairenin teşkil edilmesinin ardından, vali ve kumandanlara verilen anahtarlar vasıtasıyla memur ve askerler doğrudan doğruya padişaha görüşlerini, faaliyetlerini ve jurnallerini iletebilmekteydi.³ Bölgedeki yüksek dereceli memurların, icraatlarını doğrudan padişaha arz etmesi yahut anlaşmazlık yaşadığı kişi hakkında jurnalde bulunması mevcut ikilikleri arttırmaktaydı. Yıldız Sarayı da bu vesileyle, vilâyetlerde meydana gelen yetki çatışmalarının farkındaydı. Sorunun yegâne çözümü vali ve kumandanlık rütbelerinin bir kişinin uhdesine verilerek bölgede görevlendirilmesi idi. Ancak bütün yetkilerin

² İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mâhalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 70.

³ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, İz Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 50-51.

bir kişiye havale edilmesi de çoğu zaman Bâbîâli ve Yıldız Sarayı tarafından tercih edilmemekteydi. Öyle ki merkezden oldukça uzak vilâyetlerde askerî ve mülkî idarenin tek kişinin elinde olması merkezi otoriteyi zaafa uğratabilirdi.

Bu bağlamda Osmanlı Arap vilâyetleri, hem merkeze uzaklığı bakımından hem de vali ve kumandanlık arasında meydana gelen ikilik açısından, sözü edilen meselenin değerlendirilebilmesi adına örneklem oluşturmaktaydı. Sözü ettiğimiz vilâyetler siyasal istikrarsızlığın da yoğun olarak yaşandığı bölgelerdi. 1895-1908 yıllarını temel alındığında Osmanlı Arap vilâyetlerinden olan Musul'da 10⁴, Bağdat'ta 7, Halep'te 6, Basra'da 5, Suriye ve Yemen'de 4 vali görev almıştı. Sadece Hicaz Vilâyeti'nde bir vali görev almıştı ve belirtilen zaman dilimi içerisinde 13 yıl boyunca görevinde kalan tek vali konumundaydı.⁵ Birbirlerine komşu oldukları ve iki farklı tipte örneklem teşkil ettikleri için Hicaz ve Yemen Vilâyetleri makalede konu edinilmiştir. İki eyalet de sözü edilen vali - kumandan ikiliğine karşı, farklı çözüm önerilerinin hayata geçirildiği vilâyetlerdi. Aynı zamanda II. Abdülhamid döneminde izlenen politikalar gereği sözü edilen iki vilâyet ayrı bir önem arz ediyordu. Padişahın bu vilâyetlerde hayatını idame ettiren kabile, eşraf ve ulemasıyla kurduğu siyasi irtibat gereğince, vilâyetlerin sağlıklı bir hâlde idare edilmesi son derece önemliydi. Aynı zamanda II. Abdülhamid döneminde iç ve dış politikada etkin olarak kullanılan halifelik unvanı da meşruiyetini bu topraklardan almaktaydı.

Vilâyet yönetiminde ayrı bir ihtimam gösterilen Yemen ve Hicaz vilâyetlerinde görev alacak idarecileri tayin etmek hususunda farklı politik tercihler uygulanmıştı. Hicaz Vilâyeti'nde 1895-1908 yılları arasında Ahmed Ratib Paşa vali-kumandan olarak her iki unvanı da

⁴ Belirtilen bölüm içerisinde Musul Vilâyeti'nde 1895-1908 yılları arasında görev yapan on valinin dönemlerine ve o dönemde yaşanan vali – kumandan çekişmesine yer verilmiştir. Bkz. Davut Hut, *Musul Vilâyeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 132-168.

⁵ Abdülhamid Kırmızı, *Ottoman Governors And The Administration Of Provinces*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005, s. 94.

bünyesinde barındırarak vilâyeti yönetmişti.⁶ Buna karşın Yemen Vilâyeti'nde ise durumlar farklıydı. Aynı yıl aralığı içerisinde dört vali görev yapmıştı. Bu süre zarfında Yemen Vilâyeti'nde vali ve ordu kumandanlığı bazen ayrı kişilere verilmiş bazen de bir görevlinin uhdesinde toplanmıştır. Vali ve ordu kumandanlığı meselesinde izlenilen metotlar, her iki vilâyette de farklı neticeler vermişti. Bu bağlamda vali-kumandanlık ikiliğinin, iki vilâyette yarattığı etkinin izlerini takip ederek, hangi sonuçları ortaya çıkardığı üzerinde durulacaktır.

Hicaz Vilâyeti'nde Vali-Kumandan Rütbesiyle Vilâyeti Yöneten Bir Vali: Ahmed Ratib Paşa (1895-1908)

Hicaz Vilâyeti, imparatorluk topraklarına dâhil edilmesinin ardından her daim ayrı bir yer arz etmişti. 93 Harbinden sonra geliştirilen devlet politikaları için kutsal toprakların idaresine daha fazla özen gösterilmişti. Zira 93 Harbi'nin yıkıcı etkilerinin ardından devletin 400 yıllık payitahtı olan İstanbul'un dahi kaybedileceği düşüncesi ortaya çıkmıştı. Bu tramvatik durum, kutsal toprakların önemini daha da çok arttırmıştı. II. Abdülhamid'in yakın danışmanlarından olan ve imparatorluğun Arap vilâyetlerindeki politikaları yöneten Arap İzzet Paşa, Hicaz ve Yemen'in önemini günlüklerinde şöyle anlatıyordu:

*"Bir gün maazallah İstanbul elimizden çıkacak olur ise anâsır-ı sırfa-i İslamiye'den mürekkeb olan Hicaz, Yemen gibi kıta'atda yine Devlet-i Aliyye tesis-i bünyan-ı mekteb ve muhafaza-i havza-i İslamiyet edebileceğinden..."*⁷

Görüldüğü üzere payitaht elden çıksa dahi, devletin hayatını idame ettirebilmesi adına Hicaz topraklarının elde tutulması son derece kritikti. Bu bağlamda bölgedeki istikrarın temin edilmesi de bir gereklilikti. 1876-1895 yılları arasında Hicaz Vilâyeti'nde 12 defa vali değişikliği yaşanmıştı. Geçen zaman dilimine oranla vali değişiklikleri ele alındığında, vilâyet idaresi adına çok sağlıklı bir durumun yaşanmadığı aşikârdı. Ancak vali tayinlerindeki istikrarsızlık 1895 yılından itibaren

⁶ Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İSİS, İstanbul 1999, s. 32, 42.

⁷ İbrahim Küreli, *Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri I. Cilt*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 234.

değişecekti. Kısa bir dönem Bahriye Nazırlığı yapmış ve padişahın yaverlerinden olan Ahmed Ratib Paşa'nın 21 Haziran 1895 tarihinde Hicaz Kumandanlığı görevine ek olarak Hicaz Vilâyeti valiliğine atanmasıyla, vali tayini meselesinde istikrarsızlık dönemi de nihayete ermişti.⁸ Kendisi daha önce de vekâleten 1892 yılına Aralık ayından 1894 Haziran ayına dek Hicaz Valiliğini üstlenmiş ve bu yönüyle bölgedeki siyasî dinamiklere hâkim bir isimdi.⁹ Aynı zamanda II. Abdülhamid'in güvenini kazanmış ve çok daha önceden padişahın yaver kadrosuna dâhil olmuştu. 30 Mayıs 1895 tarihinde Cidde Vakası'nın yaşanması da Hicaz Vilâyet yönetiminin değişmesi fikrini ortaya çıkmasını sağlamıştı.¹⁰ Sözü edilen etkenler 1895 yılında Ahmed Ratib Paşa'nın göreve gelmesini hızlandırmıştı. Artık 1895 yılından itibaren resmî olarak Hicaz Vilâyeti'ndeki en yetkili şahıs kendisiydi ve vali-kumandan ikiliğine meydan verilmeden 13 yıl boyunca kesintisiz olarak vilâyeti idare edecekti.¹¹

Lâkin Hicaz Vilâyeti içerisinde barındırdığı farklı kurumların birbiriyle yaşadıkları, yetki ve otorite çatışmasına sahne olmuştu. Vilâyet toprakları dâhilinde, Osmanlı'ya tabi hâlde bulunan siyasi bir güç daha bulunmaktaydı. O da kökleri Osmanlı hâkimiyetinden çok daha öncesine dayanan Mekke Emirliği idi. Mekke Emirleri de tıpkı valiler gibi İstanbul'dan atanmasına rağmen bölgede var olan emirin ailesi ve ona bağlı kabileler vasıtasıyla bir güç sahibiydi. 1882 yılından itibaren Mekke Emiri unvanıyla görev yapan Avnürrefik Paşa, bölgedeki rakiplerini saf dışı bırakarak bir otorite haline gelmişti. Üstelik kısa zamanda

⁸ Hindistan görevi sonrasında Ratib Paşa hakkında eski nazır ve padişah-ı şehriyarî unvanının kullanıldığı arşiv vesikasıdır. Bkz. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3.), 396/73, 24 Mart 1892. Ratib Paşa'nın Hicaz Valiliğine tayinine dair iradedir. Bkz. BOA., İrade Hususi (İ.HUS.), 38/45, 27 Zilhicce 1312 / 21 Haziran 1895.

⁹ Sinan Kunalp, *a.g.e.*, s. 32.

¹⁰ Bir grup Bedevî 30 Mayıs 1895 tarihinde İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Cidde konsolosluklarına saldırı düzenlemişti. Saldırı neticesinde, İngiliz konsolos yardımcısı hayatını kaybetmiş, Fransız ve Rus konsolos da ağır bir şekilde yaralanmıştı. İngiltere olay neticesinde donanmasını Cidde kıyılarına yollamış ve Yıldız Sarayı da olası bir savaş tehlikesine karşı vilâyet yönetiminde derhal değişikliğe gitmişti. Bkz. BOA., HR.SFR.3., 432/88, Lef.2, 30 Mayıs 1895.

¹¹ Bahriye Kaymakamı rütbesinde iken Ahmed Ratib Paşa'nın çekilen fotoğrafı için bkz. Ek.1.

gerçekleşen vali değişiklikleri Hicaz'daki valilerin gücünü minimize etmişti. Hicaz'da ortaya çıkan otorite boşluğunu da Emir Avnürrefik Paşa doldurmuştu. Emir, hac organizasyonundaki ve dinî alandaki yetkilerini kullanarak bölgede rüşvet alıp-veren bir sima haline dönüşmüştü ve işlerini bu vasıta ile yürütmüştü. Öyle ki Emir, Ahmed Ratib Paşa göreve başladığında yaptığı soruşturmalar çerçevesinde İstanbul'a şikâyet edilmemesi için ona büyük bir rüşvet vermişti.¹²

Bu bağlamda değerlendirildiğinde Hicaz valiliği kolay bir görev değildi. Bölgedeki barışın sürdürülmesi için emir ve valilik arasındaki iş birliği önemliydi.¹³ Ahmed Ratib Paşa'nın vali-kumandan ikiliğine benzer bir sorun yaşamaması için Avnürrefik Paşa ile kuracağı münasebet çok önemliydi. Zira aralarındaki ilişkinin bozulması hem bölgedeki Osmanlı otoritesinin zaafa uğramasına, hem de valinin kariyerine zarar verecekti. Neyse ki ikili arasında ciddi bir sorun meydana gelmemişti. Ahmed Ratib Paşa'nın valiliği döneminde, Mekke Emirliği görevini yürüten Avnürrefik Paşa ile uyumlu bir idareci profili oluşturmuşlardı.¹⁴ Nitekim vali ve emirin ittifak halinde olmasını sağlayan birtakım dış etkenler de bulunmaktaydı.¹⁵ Dış etkenlerden kastedilen, Hicaz bölgesinin hemen sınırlarında bulunan muktedir güçlerdi. Bunlardan biri XIX. yüzyılın başında kutsal toprakları işgal etmiş Vehhabîlerdi. Kısa süre sonra Vehhabîler, Hicaz topraklarının dışına atılsa da Necid bölgesinde varlıklarını sürdürmekteydiler. Diğer bir bölgesel güç de Osmanlı merkezî idaresine bağlı olan ve merkezin emirleri dâhilinde hareket eden Orta Arabistan'ın hâkimi olan Reşidîlerdi. Reşidîler her ne kadar imparatorluğa bağlılığını gösterse de sahip oldukları askerî güç

¹² William Ochsenwald, *Religion, Society And The State In Arabia: The Hijaz Under Ottoman Control 1840-1908*, Ohio State University Press, Ohio 1984, s. 191-194.

¹³ E.Snorch Hurgronje, *The Revolt In Arabia*, The Knickerbocker Press, New York 1917, s. 24.

¹⁴ Avnürrefik Paşa 1882-1904 yılları arasında Mekke Emirliği görevini yürütmüştü. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 136.

¹⁵ Ratib Paşa'nın diğer bir sorumluluğu da bölgedeki yerel güçler olan İbn Suud ve İbn Reşid arasında meydana gelen çatışmalardan vilâyeti korumaktı. Bkz. Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti: Vehhabi Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya Çıkışı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 184.

bakımından tehlike arz ettiklerinden, daimi olarak kontrol altında tutulmaktaydılar.¹⁶

Ahmed Ratib Paşa böylesine bir siyasî denklemin içerisinde görevine başlamıştı. Ratib Paşa'nın valilik dönemi, önce bölgede görülen kolera salgınıyla sonrasında ise Cidde'de görülecek olan vebaya karşı verilen mücadeleyle başlamıştı.¹⁷ Salgın hastalıklar sadece bölgede yaşayan ahalinin sağlığını tehdit etmiyordu. Surre-i Hümâyûnun, Hicaz'a ulaşarak bölge halkına dağıtılmasını da tehlikeye sokmuştu. Zira Hicaz Valisi ve Mekke Emiri'nin diğer bir görevi de gerek Mısır'dan gelen mahmilin ve İstanbul'dan yola çıkan Surre-i Hümâyûnun yolcuğunu tamamlamasına imkân sağlamaktı. Kutsal topraklara gönderilen yardımların Hicaz'a ulaşmaması, kabilelerin hoşnutsuzluğuna yahut ayaklanmalarına sebep olabilirdi. Bu yüzden Surre-i Hümâyûn, Medine ve Mekke şehrinde yolcuğunu tamamladığında, Hicaz Valisi ve Mekke Emiri müştereken Yıldız Sarayı'na telgraf çekerek durumu arz ediyordu.¹⁸ Nitekim her iki görevli de II. Abdülhamid'in kutsal topraklara verdiği ehemmiyeti idrak etmiş ve bu konuda birlikte hareket etmeyi menfaatlerine uygun görmüşlerdir.

Ayrıca Ratib Paşa, Mısır'dan gelen mahmillerin de herhangi bir saldırıya uğramadan dağıtılabilmesi adına gereken askerî tedbirleri almaktaydı. Bu doğrultuda 1898 yılında Mısır'dan gelen mahmilin Cidde'ye denizyoluyla ulaşmasından sonra 2 topçuyla teçhiz edilmiş 200 süvariye, mahmil kafilesine eşlik etmesi için görevlendirmişti. Ratib Paşa'nın vilâyetin yönetimi hususunda askerî ve idarî yetkilerini elinde bulundurması, onun hızlı karar almasını ve alınan kararı uygulayabilmesi açısından elini güçlendirmekteydi. Paşanın verdiği emirler bürokratik bir probleme takılmayarak icra edilebilmekteydi. Yalnızca icraatları

¹⁶ Süleyman Şefik Paşa'nın 1890 yılında kaleme aldığı seyahatnamesine göre, İbnürreşid Hicaz vilâyeti üzerinden Kızıldeniz sahillerine açılmaktaydı. Aynı zamanda Cebel-i Şammar Emiri İbnürreşid'e bağlı olan yerlerde 274 bin, tabi olan yerlerde de 166 bin nüfusun barındığını ve gerekli gördüğü takdirde 30 bin kişilik bir orduyu toplayabileceği öngörüsünde bulunmuştur. Bkz. Süleyman Şefik Söylemezoğlu, *Hicaz Seyahatnamesi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 198-200.

¹⁷ Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 122.

¹⁸ BOA., Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 352/34, 7 Mayıs 1312 / 19 Mayıs 1896.

konusunda Yıldız Sarayı'nı bilgilendirmekte ve gerektiği takdirde malî taleplerde bulunmaktaydı.¹⁹

Ratib Paşa'nın Hicaz Valiliği'nin ilk beş yılı nispeten sükûnet içerisinde geçmişti. Vilâyet içerisindeki iç dinamikler olan urban ve meşayihle kurduğu bağı sağlamlaştırmıştı. Bunun yanı sıra Yıldız Sarayı ile olan yakın ilişkilerini geliştirmeye de özen göstermişti. Ratib Paşa, gerek bayram, gerekse kandil günlerinde Yıldız Sarayı'na hususi telgraflar çekerek kendisini göstermekteydi.²⁰ Hatta padişaha olan bağlılığını ve sadakatini göstermek adına muhtelif zamanlarda padişaha hediyeler takdim etmişti. Ratib Paşa, bir İngiliz kuyumcuya yaptırdığı fildişi şamdanlarını da II. Abdülhamid'e göndererek padişahın gönlünü hoş tutmak adına özel bir çaba göstermişti.²¹

Ratib Paşa'nın Hicaz Valiliği döneminde üstlendiği diğer bir görev ise kutsal topraklara hac vazifesi için gelen önemli konukların emniyetini temin etmektir. Bu doğrultuda Bopal Devleti'nin²² hükümdarı Sultan Begüm Cihan'ın 1904 yılında düzenlediği hac seyahati önemli bir yer arz ediyordu. Begüm Cihan'ın, Hindistan'ın Bupal kentinden başlayan yolculuğu 23 Şubat 1904 tarihinde Mekke'ye ulaşmasıyla nihayete ermişti. Begüm Cihan, Mekke'ye geldiğinde Ratib ve Avnürrefik Paşalar, Begüm Cihan'ı bizzat şehrin dışında resmi bir törenle karşılamışlardı. Mekke'de yaklaşık 15 gün konaklayan Begüm Cihan, şehre geldiği sırada ona karşı gösterilen saygı ve hürmetten memnun kalmış olacak ki sadece Ratib ve Avnürrefik Paşaların görüşme davetine iştirak etmişti. Hac vazifesini tamamlayan Begüm Cihan'ın, Cidde üzerinden memleketine sağlıklı bir şekilde dönebilmesi için de Ratib Paşa gayret göstermişti. Begüm Cihan hac seyahatini kaleme aldığı hatıralarında, Mekke'den Cidde'ye yaptığı yolculuk hakkında şunları bildirmişti:

¹⁹ BOA., Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.), 41/97, 7 Nisan 1314 / 19 Nisan 1898.

²⁰ BOA., Yıldız Perakende Evrakı Serkurenalık Evrakı (Y.PRK.SRN.), 4/29, 30 Ramazan 1311 / 6 Nisan 1894.

²¹ BOA., Y.PRK.UM., 70/105, 15 Cemaziyülahır 1322 / 27 Ağustos 1904.

²² XVIII. yüzyıl başlarında kurulan, XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra İngiltere himayesine giren ve 1952'ye kadar Hindistan'ın Bopal bölgesinde hüküm süren Müslüman devletidir. Bopal Devleti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Konukçu, "Bopal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, VI, (1992), s. 283.

“22 Zilhicce (10 Mart) gününde ulaşımımız için ayarlamalar tamamlanmıştı. Mekke’den Cidde’ye doğru sabaha karşı ayrıldığımızda, 200 asker ve 33 Türk subayı Cidde’ye kadar karavanımızı korudu. Cidde’ye geri dönüşümüzü Hicaz Valisi Ahmed Ratib Paşa, çok iyi tertip etmiş ve Ali Paşa’yı (Avnürrefik Paşa’nın yeğeni) da kişisel muhafız olarak bizimle yollamıştı.”²³

Herhangi bir bedevi kabilesi saldırısına maruz kalmadan yolcuğunu tamamlayan Begüm Cihan, 13 Mart 1904 tarihinde Cidde İngiliz Konsolosluğu aracılığıyla Ahmed Ratib ve Avnürrefik Paşalara veda telgrafı çekerek, ülkesine doğru yola çıkmıştı. Begüm Cihan’ın iki hafta süren Mekke seyahatinden ayrıntılı olarak eserinde bahsetmesi, Hicaz Vilâyeti’nin iç dinamikleri hakkında da birtakım izlenimlere sahip olunmasını kolaylaştırmıştı. Begüm Cihan’ın şehir içerisindeki telgraf ve güvenlik işlerinden vali ilgilenmişti. Bunun yanı sıra ikamet ettiği konak da Avnürrefik Paşa tarafından kendisine tahsis edilmişti. Yani vilâyetin idaresinde olduğu gibi paşalar, misafirlerini ağırlamak için yapmış oldukları görev dağılımında uyum içerisinde hareket etmişti.²⁴

Ahmed Ratib Paşa’nın valiliğinin ilk 10 yılı geride kaldığında Hicaz’da siyasi istikrar sağlanmıştı. Hem merkezî hem de taşra idaresinin vilâyetin huzurlu bir şekilde yönetilmesi hususunda gereken ihtimamı göstermesi istikrar ortamının vücut bulmasına imkân vermişti. Bu bağlamda vali ve kumandanlık unvanlarının bir kişinin uhdesine verilmesi meyvelerini vermişti. Daha öncede zikredildiği üzere Ratib Paşa, II. Abdülhamid devrinde en uzun süre görevde kalan vali unvanına sahipti. Elbette Ratib Paşa, bunu sadece siyasi hamleleriyle yapmamıştı. Paşa, on yıllık valiliği boyunca önemli bir servet elde etmiş ve servetini bulunduğu konumu sağlamlaştırmak yolunda sarf etmişti. Cidde’de bir banker bulundurarak ve Avrupa ile alışveriş yaparak gelir elde etmekteydi.²⁵ Ticari gelir kalemlerinin haricinde, bölgeden gelen bazı jurnaller Ratib Paşa’nın oğullarıyla birlikte bölgede bir rüşvet ağı kurarak büyük miktarda kazanç elde ettiği yönündeydi. 17 Mart 1904 tarihinde VII. Ordu’da görevli olan

²³ Sultan Jahan Begum, *The Story Of A Pilgrimage To Hijaz*, Spink Company, Calcuta 1909, s. 323-325, 334-335.

²⁴ Bupal Sultanı Begüm Cihan’ın Mekke seyahati hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Begum, a.g.e., s. 323-336.

²⁵ Ochsenwald, a.g.e., s. 109.

kumandan Yusuf Cemaleddin Bey'in, Yıldız Sarayı'na bildirdiği jurnale göre Ahmed Ratib Paşa, İbnürreşid ve Hicaz'daki kabileler arasında bir rüşvet ağı kurmuştu.²⁶ Anlaşılıyor ki resmi ve şüpheli kaynaklardan oluşturduğu servetini, herhangi bir yetkiliye rüşvet verebilecek kadar attırmıştı.²⁷ Ratib Paşa hakkındaki rüşvet ithamı sadece bir jurnalle sınırlı kalmamaktaydı. Hem o dönemdeki bazı kişilerin naklettiği bilgiler, hem de valilik görevinden alınmasından sonra yolsuzluk ve rüşvet suçuyla sürgün edilecek olması bu iddiaları doğrular nitelikteydi. Bu bakımdan Ratib Paşa'nın uzun yıllar boyunca görevde kalması vilâyete idarî açıdan istikrar getirse de, kişisel manada derin bir yozlaşmanın yaşanmasına da sebebiyet vermişti.

Nakledilen bilgilere göre Ratib Paşa batılı bir zevke sahipti. Ev dekorasyonu, giyim-kuşam, mücevheratta ve mimari konularında da bu minvalde hassasiyet göstermekteydi. Bu sebeple Avrupa'dan çeşitli eşyalar sipariş etmekteydi. Avrupa ile olan telgraf trafiği sebebiyle yıl içerisinde 3 bin altın değerinde telgraf masrafı ödenmekteydi. Paşa'nın inci ve mücevherat ticaretiyle uğraştığı da bilinmekteydi. Zira II. Abdülhamid'e hediye olarak gönderdiği fildişi şamdanları imal ettirmek için Avrupa ile olan ticarî münasebetlerini kullanmıştı.²⁸ Tüm bunların dışında 1904 yılında Üsküdar'ın Çamlıca semtinde bir köşk inşa ettirme kararı almış ve konağın mimarı olarak da Mimar Kemaleddin Bey'i görevlendirmişti. Batılı mimarî üsluba göre inşa edilen 54 odalık yazlık köşk, dört yıllık inşa sürecinin sonunda tamamlanmıştı.²⁹ Görülüyor ki tamamen Batılı zevklere göre tasarlanan bu büyük köşkün, sadece bir vali maaşıyla inşa edilemeyeceği aşikârdı.

²⁶ BOA., Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), 214/76, 29 Zilhicce 1321 / 17 Mart 1904.

²⁷ Mostafa Minawi, *The Ottoman Scramble for Africa: Empire And Diplomacy In The Sahara And The Hijaz* Stanford University Press, California 2016, s. 136.

²⁸ Belirtilen sayfalarda Ahmed Ratib Paşa'nın Hicaz Valiliğiyle ilgili ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bkz. Süleyman Kâni İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır, Yemen, Hicaz Meselesi*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 185-195.

²⁹ Ahmed Ratib Paşa'nın inşa ettirdiği köşküne 1909 yılında devlet tarafından el konulmuştur. İnas (Kız) Lisesi'ne çevrilen ve meşhur Hababam Sınıfı filminin de çekildiği köşk, günümüzde Çamlıca Kız Lisesi olarak kullanılmaktadır. Bkz. Yıldırım Yavuz, *Mimar Kemaleddin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, Ankara, 1981, s. 14.

Ratib Paşa'nın vilâyetin bütün idarî ve askerî yetkilerine sahip olması, onu yıllar içerisinde yozlaşarak, bölgesinde adeta bir âyan gibi merkezden bağımsız halde hareket etmesine ortam hazırlamıştır. Üstelik Ratib Paşa'nın Hicaz'da nüfuz sahibi olması zamanla Yıldız Sarayı'nın bölgedeki politik kararlarına da etkide bulunmuştu. Bilindiği üzere Şam'dan başlayan Hicaz Demiryolu Projesi'nin son durağının Mekke şehri olması planlanmaktaydı.³⁰ Hatta demiryolu hattının Mekke'ye uzatılmakla kalmayıp, Cidde ile Mekke arasında bir demiryolu hattının inşa edilmesi hakkında da raporlar kaleme alınmıştı.³¹ Ancak daha sonra demiryolu hattı Medine'ye ulaştığında açılışı yapılmıştı ve hat Mekke istikametinde uzatılmamıştı. Arap İzzet Paşa'ya göre Mekke'ye hatta Yemen'e kadar uzatılması planlanan Hicaz Demiryolu Projesi'nde, Ratib Paşa'nın çıkarları gözetildiğinden dolayı daha fazla uzatılamamıştı.³² Anlaşıyor ki demiryolu hattının Mekke'ye kadar döşenmesi Ratib Paşa'nın bölgedeki çıkarlarına ve makamına zarar getirecekti. Ratib Paşa'nın bu düşünceyle demiryolu projesine muhalif olması hakkındaki iddialar sadece İzzet Paşa'nın ifadelerinde kendine yer bulmamıştır. 1908 Nisan'ında Hicaz Demiryolu İnşaat Nazırı Kazım Paşa, Ratib ve Avnürrefik Paşa ile demiryolu hattının uzatılması konusunda Mekke'de görüşmüştü. Yapılan görüşme neticesinde Kazım Paşa, Mekke Emiri ve Ratib Paşa'nın demiryolu hattının Mekke'ye doğru uzatılması mevzusunda isteksiz olduğunu İstanbul'a bildirmişti.³³ Ratib Paşa ile merkezî hükümetin politikalarının ters düştüğü nokta, yalnızca demiryolu meselesi değildi. Ratib Paşa'nın muhalif olduğu diğer bir mesele ise 1901 yılında hükümetin, Hicaz ve Yemen'e yerli telgraf kablolarını döşeme projesiydi. Yemen ve Hicaz Vilâyetlerinin telgrafları İngiliz telgraf şirket olan Eastern Telegraph Company tarafından İstanbul'a ileilmekteydi ve bu hizmet karşılığında şirkete senelik 70-80 bin İngiliz altını değerinde ödeme yapılmaktaydı. Hazinesinin sözü edilen ekonomik yükten kurtarılması adına, Mahmud Şevket Paşa telgraf

³⁰ Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 369.

³¹ Hacı Muhtar Bey'in Cidde - Mekke demiryolu hattına dair raporu eserde paylaşılmıştır. Bkz. Auler Paşa, *Hicaz Demiryolu İnşa Edilirken -I*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 146.

³² İbrahim Küreli, *a.g.e.*, s. 235.

³³ Ufuk Gülsoy, *Kutsal Proje: Ortadoğu'da Osmanlı Demiryolları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 152-154.

kablolarının döşenmesi için görevlendirilmişti. Konuyla ilgili olarak Ahmet İzzet Paşa, Hicaz'a telgraf hattı döşenirken Ratib Paşa'nın tutumu hakkında şu bilgileri paylaşmıştı:

“Hükümet-i Seniyye nâmına temdid olunmakta olan bu hattın itmâmı hâlinde İngiliz kumpanyasının şu menfaati tamamen za’îl olacağından Ahmed Ratib Paşa’ya 25 bin altın ikramiye i’tâ eylediği ve hattâ Şam ve Medine-i Münevvere hattı inşaatında hizmetleri görülen meşayih-i urbandan idam ettirdiği nümayan olmağla...”³⁴

Görüldüğü üzere telgraf hattı projesinin tamamlanmasının menfaatine aykırı olacağı için Ahmed Ratib Paşa hem rüşvet almış hem de telgraf inşasında yardımcı dokunan şeyhlerden bazılarını idam ettirmişti. Nitekim bu bilgi sadece Ahmed İzzet Paşa'nın dile getirdiği bir söylem değildi. İrtem'e göre de Mahmud Şevket Paşa, Ratib ve Avnürrefik Paşaların telgraf projesine karşı faaliyetleri yüzünden başarılı olamamıştı.³⁵

Ratib Paşa'nın bölgesinde güç kazanmasını sağlayan diğer bir olaysa 1905 yılında Avnürrefik Paşa'nın vefat etmesiydi. 23 yıldır Mekke Emiri olarak görev yapan Avnürrefik Paşa'nın vefatıyla vilâyet içerisinde tek büyük otorite Ratib Paşa olmuştu.³⁶ Ratib Paşa'nın, Avnürrefik Paşa'nın vefatıyla birlikte mirasının bir kısmına da el koyarak zimmetine geçirdiği de daha sonra ortaya çıkacak bir gelişmeydi.³⁷ Böylece paşanın sadece siyasi gücünü değil, maddi kaynaklarını da ele geçirmişti. Ratib Paşa'nın hidivvari idaresi ise İstanbul'daki siyasi durumun aleyhine değişmesiyle son bulacaktı. II. Meşrutiyetin ilan edilmesi, Sultan Hamid'e sadakatle bağlı olan ve meşruiyetini padişahından alan Ahmed Ratib Paşa'yı fevkalade rahatsız etmişti. Ratib Paşa, payitahttaki değişimi idrak edemeyerek meşrutiyet yanlısı subaylara karşı âdeta savaş ilân etti.

³⁴ İbrahim Küreli, *a.g.e.*, s. 235, 313.

³⁵ Süleyman Kâni İrtem, *a.g.e.*, s. 193.

³⁶ Ahmed Ratib Paşa'nın görevi sırasında Avnürrefik Paşa'dan alıp zimmetine para geçirdiğine dair bir arşiv vesikası için bkz. *BOA.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (*DH.MKT.*), 2906/3, 3 Şaban 1327 / 20 Ağustos 1909.

³⁷ Ciddeli şeyhlerden olan Hasan el-Hezzaz'ın Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafa göre, Ratib Paşa Hicaz ahalisinden birçok kişinin malını gasp etmişti. Hasan el-Hezzaz şu ifadeleri kullanmıştı: “Bu mahal-i mübarekede cebren ve kerihan ahz-u gasb etmiştir... Kendisi ve oğulları sefihane mesarifine hadd-ı hesab yok idi.” Bkz. *BOA.*, *DH.MKT.*, 2749/157, 3 Safer 1327 / 24 Şubat 1909.

Mekke Emiri Ali Paşa da Kanûn-ı Esâsî hakkında konuşanların kamçılanması hakkında emir vermişti. Bu duruma karşı çıkan meşrutiyet yanlısı subay ve askerler, paşalara karşı harekete geçtiler. Meşrutiyetçi subaylar tarafından, Ratib ve Ali Paşalara karşı verilen mücadele kısa süre içerisinde başarıya ulaştı. Vali, Taif şehrinde tutuklanmış ve 21 Ağustos 1908 tarihinde Cidde'ye hapsedilmişti. Bu vaka neticesinde, hem Ali Paşa hem de Ratib Paşa görevlerinden azledilmişti.³⁸

Olayın hemen ardından Ratib Paşa, İstanbul'a gönderilmiş ve 31 Mart Vakası'nın hemen ardından kurulan Divan-ı Harb tarafından, Hicaz Valiliği süresince bölgede rüşvet alıp-verme ve başkasına mülküne el koyma suçundan yargılanarak Rodos'a sürgün edilmişti.³⁹ Böylelikle Ratib Paşa'nın 13 yıl boyunca süren Hicaz Valiliği hazin bir şekilde nihayete ermişti. Üstelik ardında bıraktığı miras da pek hoş karşılanacak türden değildi. Dönemin vakalarına yakından tanıklık eden son vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi eserinde Ahmed Ratib Paşa'dan şu şekilde bahsetmişti:

"Bahriyye müşiridir. Cabbar bir adam olup Hicaz ahalisine göz açtırmamış ve rüşvet almak için ihtira etmediği şeytanet kalmamıştır. Bir sene sonra (1909 yılını kastetmektedir.) evâni-i beytiyyesi bi'l müzayedede fûruht olunmak için Beyoğlu'nda teşhir olunup binlerce kilo gümüş takımını İstanbul âhalisi reyûlayn müşahede etmiştir."⁴⁰

Netice itibariyle 13 yıl süreyle bölgede vali-kumandan unvanıyla görev yapan Ratib Paşa, görev aldığı sürenin uzamasıyla birlikte giderek yozlaşarak, bölgede merkezden bağımsız hâlde hareket edebilecek bir güç haline gelmişti. Görülüyor ki Hicaz demiryolu ve telgraf projelerini yarım bıraktıracak kadar otorite sahibi olmuştu. Elbette Ratib Paşa'nın keyfi hareketlerinden, Yıldız Sarayı habersiz değildi. Ancak Ratib Paşa'nın padişaha karşı her daim sadık olacağına bilinmesi ve Hicaz'daki mevcut statükonun bozulmasının II. Abdülhamid tarafından tercih

³⁸ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, çev. Türkan Yöney, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 171.

³⁹ BOA., Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 128/14, 6 Cemaziyelevvel 1327 / 26 Mayıs 1909.

⁴⁰ Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, Haz. Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 138.

edilmemesi, Ratib Paşa'ya bir avantaj sağlamaktaydı. Ratib Paşa'nın Hicaz Valiliği dönemi şunu gösteriyor ki, bir görevlinin merkezden uzak bir vilâyette hem vali hem de vilâyet kumandanı olarak görev alması o vilâyete istikrar getirdiği ortadaydı. Öyle ki Ratib Paşa'nın Hicaz Valiliği döneminde, bölgede ciddî manada bir sorunla karşılaşmamıştır. Ancak Ratib Paşa'nın uzun yıllar boyunca bölgede vali-kumandan olarak muktedir şekilde görev alması bir süre sonra, merkezî hükümetin emirlerine riayet etmesi yerine kendi menfaatine göre hareket etmesine sebebiyet vermiştir. Bu durumun yanında, Hicaz Vilâyeti'nde valiyi denetleyecek bir teşkilatın yahut dengeleyecek bir gücün bulunmaması, Ratib Paşa'nın vilâyetin yönetiminde keyfi uygulamalarını arttırmasında etkili olmuştu. Sonuç olarak Ratib Paşa'nın menfaatine göre aksiyon alması, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte görevden alınmasına sebep olacak olaylar silsilesine de neden olmuştu.

Yemen Vilâyeti'nde Vali-Kumandan İkililiği (1895-1908)

Ele alınan zaman dilimi içerisinde Hicaz Vilâyetinin aksine Yemen Vilâyeti vali-kumandan ikiliğinin en yoğun olarak yaşandığı vilâyetlerden biriydi. Belirtilen yıllar dâhilinde Yemen'de tam dört vali görev alırken, bunlardan ikisi yalnızca vali unvanıyla, diğer ikisi vali ve ordu kumandanı rütbelerini bünyesinde barındırarak vilâyeti idare etmişlerdi.⁴¹

Yemen Vilâyeti'nde valilik ve vilâyet kumandanlığı görevlerinin farklı kişilere verilip yahut bir kişinin uhdesinde birleştirilmesinin çeşitli nedenleri bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi, Yemen'in her daim bir isyan bölgesi olmasıydı. Yemen'de yaşayan Zeydiler bir imam liderliğinde Osmanlı idaresine karşı yıllardır başkaldırmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde de Yemen'de Zeydiler sık sık ayaklanmaktaydı. Kızıldeniz üzerinden yaptıkları silah kaçakçılığıyla mühimmat ve silah temin eden Zeydi kabileler her daim Osmanlı

⁴¹ Ahmed Feyzi Paşa 1891 Aralık- 1898 Mayıs tarihleri arasında vilâyeti, vali ve VII. Ordu kumandanı olarak; Hüseyin Hilmi Paşa 1898 Mayıs – 1902 Ekim aralığında sadece vali unvanıyla; Abdullah Reşid Paşa 1902 Ekim – 1904 Ağustos aralığında vali ve VII. Ordu kumandanı olarak; Mehmed Tefik Bey 1904 Ağustos – 1905 Ağustos aralığında sadece vali unvanıyla ve Ahmed Feyzi Paşa 1905 Ağustos – 1908 Ekim aralığında vilâyeti vali ve VII. Ordu kumandanı unvanıyla idare etmiştir. Bkz. Sinan Kunalp, *a.g.e.*, s. 17, 42.

otoritesi karşı çıkar hâldeydi.⁴² 1889 tarihinden 1908 yılında kadar beş kez büyük ayaklanma hareketi yaşanmıştı.⁴³ Zeydilerin yanı sıra Yemen'in Asir bölgesinde bulunan Seyyid İdris'in 1900'lü yılların başından itibaren, Osmanlı idaresine isyan etmesi, bölgedeki Osmanlı otoritesine olumsuz etkide bulunan bir gelişmeydi.⁴⁴ Osmanlı İmparatorluğu, isyan tehlikesinin bir hayli yüksek olduğu bu coğrafyaya her daim ordu sevk ederek durumu kontrol altına alamazdı. Bu bağlamda Yemen'de VII. Ordu adı altında umumî bir ordu teşkil edilmişti. VII. Ordu'nun Yemen'de daimi olarak bulunması, vilâyetin idaresine de doğrudan etkide bulunmaktaydı. Zira vilâyet kumandanlığı gibi ayrı bir vazife olmadan, VII. Ordu kumandanları aynı zamanda vilâyet içerisindeki kuvvetlerin tamamından sorumluydu. Sözü edilen durum Yemen'deki ordu kumandanlarının gücünü fevkalade arttıran bir gelişmeydi. Öyle ki bahsettiğimiz konjonktür, Yemen Vilâyeti'nin teşkil edilmesinden itibaren bölgedeki idareciler arasında iki kampın oluşmasına sebebiyet vermiştir.⁴⁵

Yemen Vilâyeti'ndeki siyasi ve idarî durumuna yönelik etkide bulunan diğer bir etken ise vilâyetin batılı bir devletle sınır komşusu olmasıydı. 1839 yılından itibaren İngiliz kolonisine dönüştürülen Aden şehri doğrudan İngiltere'nin Hindistan Valiliği'ne bağlıydı.⁴⁶ İngiltere bununla yetinmeyerek Aden limanının hinterlant bölgesi olan Nevâhi-i Tis'a'daki şeyhleri de himayesi altına alarak, Yemen coğrafyasındaki etki

⁴² Sinan Çakar, *Kızıldeniz'de İnsan ve Silah Kaçakçılığı (1890-1910)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 45-84.

⁴³ Hasan Muhiddin Paşa, *Ah O Yemen & 1904 İsyanı*, çev. Cahit Kayra, Tarihiçi Kitabevi, İstanbul 2011, s. 26-28

⁴⁴ John Baldry, *The Idrisi Emirate of South East Arabia*, The Press ISIS, İstanbul 2015, s. 5.

⁴⁵ Eserin müellifi, dönemin Yemen Valisi Asım Paşa'nın aşiretlerden vergi toplama hususunda VII. Ordu Kumandanı İsmail Hakkı Paşa'ya verdiği emirlerin layıkıyla uygulanmadığından eserinde bahsetmiştir. Bu durumun da vilâyet içerisinde kamplaşmaya yol açtığı gözleminde bulunmuştur. Bkz. Hristo Stambolski, *Yemen'de Bulgar Bir Hekim (1877-1878)*, çev. Hüseyin Mevsim, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020, s. 105-106.

⁴⁶ R.J.Gavin, *Aden Under British Rule 1839-1967*, C.Hurst & Company, London 1975, s. 48-54.

alanını yıllar içerisinde genişletmişti.⁴⁷ Bu doğrultuda Yemen'de görev alan Osmanlı vali ve ordu kumandanları icra ettiği politikaları hayata geçirirken, İngiltere'nin bölgedeki askerî ve ticarî varlığını göz ardı edemezdi.

Yukarıda sözü edilen etkenler vilâyetin idaresini güç kılmasının yanında, Yıldız Sarayı'nın bölgeye tayin ettiği vali ve yapılan azledilme işlemlerine de doğrudan etkide bulunmaktaydı. Yemen ile ilgili alınan kararların büyük bölümü, Zeydi isyanlarını bastırmaya ve bölgede İngiltere ile olan münasebetin herhangi bir çatışmaya mahal vermeden idare edilmesine yönelikti. 1891 yılında bölgedeki Zeydi ayaklanmasını bastırılmasında maharetlerini sergileyen Ahmed Feyzi Paşa, Yemen Valisi ve VII. Ordu Kumandanı olarak bölgeye tayin edilmişti.⁴⁸ Feyzi Paşa daha önce Yemen'in kaza ve sancaklarında askerî ve idarî vazifelerde bulunması, ardından da bir dönem Yemen valisi ve kumandanı olarak görev yapması hasebiyle bölgeye hâkim bir isimdi.⁴⁹ Dönemin yerli ve yabancı kaynaklarının ifade ettiğine göre Feyzi Paşa bölgede güçlü bir figürdü. 1892 yılında Aden üzerinden Yemen'e seyahat eden Illustrated London News muhabiri Walter Burton Harris, vilâyet merkezine geldiğinde pasaport ve vizesinin onaylanması için 5 gün San'a'da bekletilmişti. Bu süre zarfında Feyzi Paşa ile defalarca görüşen Harris, Yemen seyahatini anlattığı eserinde, paşa hakkındaki görüşlerini şöyle ifade etmişti: "Paşa'nın tarzından ve onun hakkında edindiğim bilgiler kadarıyla, Araplarla (Yemenlileri kastediyor) ilişkilerde olağanüstü miktarda diplomasi ve beceriye sahip olmasının yanı sıra, kişisel cesarete ve azme sahip bir adam gibi görünüyor."⁵⁰

⁴⁷ Mehmed Memduh Paşa, *Miftah-ı Yemen*, Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1330, s. 16.

⁴⁸ BOA., İrade Dâhiliye Nezâreti (İ.DH.), 1253/98322, 29 Rebiyülahir 1309 / 2 Aralık 1891.

⁴⁹ 1839 yılında Kırım'ın Gözleve şehrinde doğan Feyzi Paşa, 1867 yılında Harbiye Mektebi'nden mezun olduktan sonra Hassa Ordusu ve IV. Ordu'da görev almasının ardından, 1872 yılında Yemen'in Cebel-i Rema, 1873 yılında Hacur kaymakamlığına ve 1876 yılında Asir mutasarrıfı olarak tayin edilmişti. Askerî rütbeleri Yemen taşrasında ve VII. Ordu bünyesinde art arda görev yaparak ihraz eden Feyzi Paşa, 1885 yılında Yemen vali ve kumandanlığına tayin edilmişti. Bkz. BOA., Dahiliye Nezâreti Sicil-i Ahval Defterleri (DH.SAİDd.), nr:1647/49.

⁵⁰ Walter Burton Harris, *A Journey Through Yemen*, W. Blackwood and Sons, London 1893, s. 296.

Yine Harris'in ifadelerine göre kendisinin Yemen'i ziyaret etmesi, Feyzi Paşa'nın zihninde büyük bir şüphe uyandırmıştı. Feyzi Paşa, Harris'e niçin Yemen'e geldiğini, isyancılarla bir ilişkisinin olup olmadığı hakkında sürekli sorular sormuş, ardından Harris'in pasaport ve vizesine İngiliz makamlarından teyit gelene kadar tam beş gün boyunca alıkoymuştu. Feyzi Paşa'nın, Harris'e karşı gösterdiği tavrında oldukça ketum ve ihtiyatlı davranması, onun güçlü bir idareci profili sergilediğinin göstergesiydi. Nitekim Harris'in Feyzi Paşa hakkında yaptığı yorumlarda, paşanın ona karşı sergilediği sert tavrının etkili olduğu görülmüştür.⁵¹

Vilâyet dâhilindeki idarî ve askerî yetkileri elinde bulunduran Feyzi Paşa, 1891 ve 1894 yıllarında İmam Hamidüddin önderliğinde gerçekleşen isyanları bastırmaya muvaffak olmuştu.⁵² Ancak Zeydilere karşı düzenlenen askerî operasyonlar kısmen başarılı olsa da uzun vadede kalıcı bir fayda sağlamamaktaydı. Dolayısıyla Yemen Vilâyeti'nde kapsamlı bir ıslahat programına ihtiyaç duyulmaktaydı. Yemen'in idarî, eğitim, hukuk ve bayındırlık açısından yeniden inşa edilmesi gerekiyordu. Bölgedeki asayişsizlik ve devlet otoritesinin yer yer kendini göstermemesi hem taşrada hem de İstanbul'da bilinen bir gerçektir.

Yemen için düşünülen ıslahat meselesi, askerî rütbelere sahip olan yöneticilere bırakılmayacak kadar hassas bir mevzuuydu. Yıldız Sarayı, bu düşünceden hareketle askerî yeteneklere sahip olan Yemen Valisi ve VII. Ordu Kumandanı Ahmed Feyzi Paşa'yı 1898 yılında Bağdat'ta bulunan VI. Ordu'ya nakletti. Yemen'de boş kalan valilik makamına dönemin gözde bürokratlardan olan Hüseyin Hilmi Paşa getirilmişti. Yemen'deki eksiklikleri gidererek bir reform paketi hazırlaması üzerine teşkil edilen ıslah heyetinin başında olan Hilmi Paşa, Yemen Vilâyeti'ni yeniden yapılandıracaktı. Lâkin vilâyetin askerî sorumlusu olan VII. Ordu

⁵¹ William Burton Harris'in, Feyzi Paşa ile olan görüşmesine dair çizdiği resim için bkz: Ek.2.

⁵² Samuel M.Zwemer and Amy E.Zwemer, *Zigzag Journeys In The Camel Country*, Fleming H.Revell Company, London 1911, s. 26-27,40. Amerikalı Protestan bir misyoner olan Samuel Zwemer, 1891 yılında Hudeyde üzerinden, 1894 yılında ise Aden limanı üzerinden Yemen Vilâyeti'nin merkez şehri San'a'ya ulaşmıştı. Zwemer, her iki ziyaretinde de isyan zamanına denk gelmişti ve isyanın izlerini anılarında dile getirmişti. Samuel Zwemer ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz: Ali Murat Yel, "Zwemer, Samuel Marinus", *TDVİA*, XLIV, (2013), s. 582-583.

Kumandanlığı ise Abdullah Paşa'ya verilmişti. Böylelikle vilâyette vali ve kumandanlık unvanları birbirinden ayrılmıştı.⁵³

Başlangıçta makamların farklı kişilerin uhdesine verilmesi, vilâyetin idaresine ve ıslahatların hayata geçirilmesine fayda sağlayacağı düşüncesi hâkimdi. Lakin beklendiği gibi olmadı. Hüseyin Hilmi Paşa'nın 1898-1902 yılları arasında yaklaşık dört yıl süren valilik görevinde hem reformları uygulamaya çaba gösterirken, hem de ordu kumandanı Abdullah Paşa ile yaşadığı yetki çatışmasının gölgesinde görevini sürdürmüştü. İkili arasında birçok konuda fikir ayrılığı yaşandı.⁵⁴ Öyle ki fikir ayrılığı, bir süre sonra ikili arasındaki gerilimi çatışmaya dönüştürecek zemini hazırlamıştı. Sözü edilen yetki çatışmalarının birinde Abdullah Paşa, Yemen isyanına katılan 400 kişiyi Trablusgarb'a sürgün etmek istemişti. Fakat Hüseyin Hilmi Paşa, Abdullah Paşa'nın bu kararına karşı çıktı. Zira Hüseyin Hilmi Paşa, bölgedeki Zeydi – Osmanlı gerginliği azaltmak yönünde bir politikayı benimsemektedir. Bunun yanı sıra mahkemelerin izni olmadan Abdullah Paşa'nın keyfi karar almasına da karşı çıkmaktaydı. Ne var ki ikili arasındaki anlaşmazlık yalnızca bu olayla bitmemektedir. Vilâyet dâhilinde verilen kararlara şerh koyan sadece Hilmi Paşa değildi. Abdullah Paşa da Hilmi Paşa'nın bazı kararlarına set çekmekteydi. Hilmi Paşa, Yemen ahalisine askerleri hoş göstermek için Osmanlı subaylarına fes yerine, Yemen sarığı giydirmek istemesine de Abdullah Paşa muhalefet etmişti.⁵⁵ Böylelikle, Yemen Vilâyeti'nde gereken reformları icra edebilmeye engel olan mali yetersizliğe eklenmiş bir idarî buhranda söz konusuydu. İkili arasında yaşanan anlaşmazlıklar öyle bir raddeye gelmişti ki Bâbiâli, Hilmi Paşa'yı uyarmak durumunda kalmıştı. Hilmi Paşa'ya gönderilen yazıda, Yemen'deki idarî işlerin aksamaması için kumandanlık ve valiliğin birbirlerinin işlerine müdahale etmemeleri talimatı verilmişti.⁵⁶

İstanbul'dan yapılan uyarılar, vilâyette yaşanan gerginliği açık bir şekilde ortaya koymaktaydı. Fakat Bâbiâli tarafından yapılan telkinler de ikili arasındaki problemin daha da derinleşmesine engel olmadı. 6

⁵³ Mehmed Memduh Paşa, *Miftah-ı Yemen*, s. 16.

⁵⁴ Yahya Yeşilyurt, "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği ve Ona Yapılan Suikast", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi OTAM*, XXXIV (2015), s. 271.

⁵⁵ Caesar Farah, *The Sultan's Yemen*, I.B. Tauris, New York 2002, s. 180.

⁵⁶ Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı (*HHPE.*), 16/1029, 20 Mayıs 1315 / 1 Haziran 1899.

Haziran 1900 tarihinde Hüseyin Hilmi Paşa'ya karşı başarısız bir suikast tertip edildi. Saldırıdan ağır yaralı olarak kurtulan Hilmi Paşa, konağının iyi korunmadığını gerekçe göstererek, suikast girişiminden Abdullah Paşa'yı sorumlu tutmuştu.⁵⁷ Suikast teşebbüsünden yaralı olarak kurtulan Paşa, istifasını arz ettiyse de kabul edilmedi ve bu tarihten itibaren konağından vilâyetin idari işlerini yönetmeye başlamıştı. Sözünü ettiğimiz elim hadisenin yaşanması paşaların yakınlaşmasına vesile olmamış, hatta aralarının daha da açılmasına sebep olmuştu. Yemen Vilâyeti'ndeki vali ve ordu kumandanı arasındaki gerilimin düşmemesi üzerine Yıldız Sarayı olaya müdahil olmuştu. Bu kavganın göbeğinde paşalar olsa da, vilâyet idaresi ve memurları kavganın bir parçası olmuştu. Zira kişisel husumetlerin vilâyetin işleyişine yansımaları faydadan daha çok zarar getirmekteydi. Yaklaşık iki yıldır Yemen'de sancılara yol açan meseleye Yıldız Sarayı, 1902 Ekim'inde Hüseyin Hilmi Paşa'yı Yemen Valiliği görevinden alarak son vermişti.⁵⁸ Ancak Yıldız Sarayı'nın bölgedeki gelişmelere tepki vermekte geç kalması vilâyetteki devlet otoritesinin zayıflamasına ve ilerleyen yıllarda Zeydilerin yeniden isyana kalkışması konusunda cesaretlenmelerine yol açmıştı.

Görüldüğü gibi vilâyetlerdeki vali ve kumandanlık makamlarının farklı kişilere verilmesi vilâyetin idaresinde olumsuz şekilde yansımıştı. Döneminde Dâhiliye Nazırı olan Mehmed Memduh Paşa da yıllar sonra Yemen üzerine kaleme aldığı bir eserinde Hüseyin Hilmi ve Abdullah Paşalar arasında yaşanmış olan gerilime şöyle yer vermişti:

“Diğer vilâyetlerin idarelerinde de birçok eşi benzerine üzülererek tesadüf edildiği üzere, valilerle kumandan paşalar cüzi sebepten dolayı anlaşmazlığa düşmek alışkanlıktan olup, Hüseyin Hilmi Paşa ile Kumandan Müşir Abdullah Paşa arasında uzun uzadıya zıtlıklar peyda olmasıyla, her ne kadar taraflar uzlaştırılmak istenildi ise de Müşir Paşa tavırlarında yumuşatılmadı ve Hilmi Paşa'nın da istifada ısrar etmesi sebebiyle görevinden alındı.”⁵⁹

Bahsi geçtiği üzere ikili arasındaki anlaşmazlıklar, görevden azdilmeyi beraberinde getirmişti. İkilik sorununa, çözüm olaraksa

⁵⁷ Yahya Yeşilyurt, *a.g.m.*, s. 281.

⁵⁸ Süleyman Kâni İrtem, *a.g.e.*, s. 150-151.

⁵⁹ Mehmed Memduh Paşa, *Yemen Kitası Hakkında Bazı Mütalaât*, Numune Matbaası, İstanbul 1325, s. 3.

valilik ve kumandanlığın bir kişinin sorumluluğuna verilmesi en makul karar gibi görölmekteydi. Rüştü Paşa gibi Osmanlı Arap coğrafyasında askerî görevlerde bulunmuş bir subay da Yemen Vilâyeti'ndeki ikiliğe dikkat çekmişti. Mevcut soruna karşı çözüm önerisini de şu şekilde ifade etmişti:

“Kumandanlık ve mutasarrıflık da bileştirilebilir. Rumeli gibi mühim vilâyetlerin valilik ve kumandanlığı bir elde birleştiriliyor, sefaretler askerlere veriliyor. Hâl böyleyken henüz tahrire girmemiş ve askerî takibattan kurtulmamış bir yerde bu müesseselerin birleştirilmesi elbette daha menfaatli olur.”⁶⁰

Olayın hemen ardından Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği'nin sona ermesi üzerine boş kalan valilik makamı da VII. Ordu Kumandanı Müşir Abdullah Paşa'ya verildi.⁶¹ Aynı zamanda bu karar, vali ve kumandanlık unvanlarının Yemen Vilâyeti'nde yeniden bir kişinin uhdesinde toplandığı manasına geliyordu. Yani vilâyet içerisindeki hizipleşme bir ileri boyut taşınmış, valiyle girdiği fikir çatışmaları neticesinde Abdullah Paşa, Yemen'deki askerî ve idarî makamları elinde toplamaya muvaffak olmuştu. Yıldız Sarayı da Yemen Vilâyeti'nde vali ve kumandanlığın farklı kişilere verilmesinin acı tecrübesiyle, makamların yeniden bir kişide birleştirilmesi yolunda karar almıştı. Müşir Abdullah Paşa'nın yaklaşık iki yıl süren valilik dönemine damga vuracak etki de bölgedeki dış bir dinamik tarafından gelmişti. O dinamikte İngiltere idi. Aden limanındaki İngiliz varlığının, iç bölgelere doğru yerel şeyhleri himaye altına alma politikası dâhilinde genişletildiğini daha önce zikredilmişti. Fakat bu durum bölgedeki Osmanlı menfaatlerine de zarar vermekteydi. Abdullah Paşa'nın iki ülke arasındaki tartışmalı bölge olan Nevahi-i Tis'a'ya bir müfreze yollayarak, gövde gösterisi yapmak istemesi ise pahalya mal olmuştu. Aden'den yola çıkan İngiliz kuvvetleri, Osmanlı müfrezesine ateş açarak bölgeden püskürtmüştü.⁶²

⁶⁰ Rüştü Paşa, *Yemen Hatırası*, Haz. Kadir Danış, İz Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 59.

⁶¹ Mehmed Tefik Bey, Hüseyin Hilmi Paşa'nın valilikten azledilerek, her iki makamın Müşir Abdullah Paşa'ya verilmesine karşı çıkmıştır. Ona göre alınan kararın tam tersinin gerçekleşmesi yani hem vali hem de kumandanlık rütbesinin Hüseyin Hilmi Paşa'ya verilmesi daha uygundu. Bkz. Mehmed Tefik Biren, *Sultan II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, Haz. Fatma Rezan Hürmen, Pınar Yayınları, İstanbul 2009, s. 383-384.

⁶² Mehmed Memduh Paşa, *Miftah-ı Yemen*, s. 16-17.

Gerçekleşen çatışmanın kısa süre içerisinde hükümetler nezdinde irtibata yol açarak, diplomatik bir probleme dönüşmüştü. II. Abdülhamid'in mevcut statükoyu koruma politikasıyla çelişen bu hadise neticesinde, Abdullah Paşa Yemen'deki vali ve ordu kumandanlığı görevlerinden azledilmişti. Dönemin Dâhiliye Nazırı Mehmed Memduh Paşa da vali ve kumandanlığın birleştirildiği Abdullah Paşa dönemi hakkında, "Mülkî ve askerî iki kuvvet bir noktada toplanırsa güç ve muhabbet artar ve başarılı kazanılır düşüncesi çoğu kişide görülse de Abdullah Paşa dahi şiddet yolunu tutmuştu" yorumunda bulunarak onun Zeydilere ve bölgedeki yabancı devletlere karşı tavrını eleştirmişti.⁶³ Nitekim Memduh Paşa'nın yapmış olduğu bu eleştiri, Abdullah Paşa'nın şiddet yanlısı politikası nedeniyle valilik ve kumandanlık görevlerinden azledilmesini daha da anlaşılır kılmaktadır.

1904 Temmuz ve Ağustos ayında Yemen'de boş kalan makamlar için yeniden atamalar yapılmıştı. Yemen Vilâyeti görevine eski Konya Valisi Mehmed Tefvik Bey (Biren) getirilmişti.⁶⁴ Yine Abdullah Paşa'dan boşta kalan, VII. Ordu Kumandanlığına da Sason İsyanı'nın bastırılmasında rol oynayan Ferik Tefvik Paşa atanmıştı.⁶⁵ Böylece nispeten başarısız geçen bir valilik döneminin ardından valilik ve ordu kumandanlığı makamları yeniden farklı kişilere verilmişti. İkili göreve oldukça uyumlu bir şekilde başlamıştı. Hatta birbirlerine karşı övgü dolu ve motive edici sözler de söylemişlerdi.⁶⁶ Ancak geniş Yemen coğrafyasında yaşanan olaylar ikiliyi büyük zarara uğratmıştı. Dönem kaynaklarının ifadesiyle Yemen'de yaşanan Tefvikler Dönemi neticesinde idareciler, pek de iyi bir sınav vermemişti. 1904 yılında Zeydi kabilelerin önderi İmam Hamidüddin'in vefatıyla yerine geçen oğlu İmam Yahya Osmanlı idaresine başkaldırmıştı.⁶⁷ Osmanlı idaresinden gayrimemnun olan aşiretleri de

⁶³ Mehmed Memduh Paşa, *Yemen Kıtası Hakkında Bazı Mütalaât*, s. 3.

⁶⁴ BOA., *i.DH.*, 1424/23, 20 Rebiyülahir 1322 / 4 Temmuz 1904.

⁶⁵ BOA., *Y.PRK.ASK.*, 219/28, 22 Cemaziyülevvel 1322 / 4 Ağustos 1904.

⁶⁶ İkili arasında olumlu bir diyalog kurulmasına karşın, Vali Tefvik Bey, Ordu Kumandanı Tefvik Paşa'nın alaylı olması hasebiyle onu son derece yetersiz bir kişi olarak eserinde lanse etmişti. Bkz. Mehmed Tefvik Biren, *Sultan II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, s. 323.

⁶⁷ 1904 Yemen İsyanında bölgede görev alan subaylardan olan Hasan Muhiddin Paşa, Vali Tefvik Bey'in idaresinin oldukça yetersiz bulduğuna dair tespitlerde bulunmuştur. Bkz. Hasan Muhiddin Paşa, *Ah O Yemen & 1904 İsyanı*, s. 28.

hareketine dâhil eden İmam Yahya kısa süre içerisinde hatırı sayılır bir güce ulaşmıştı. Bölgeyi iyi tanımayan ve vilâyet valiliğine atanma konusunda başından beri isteksiz olan Tevfik Beyler de bu süre zarfında oldukça başarısız bir kriz yönetimi sergiledi. Yemen'de memur olarak görev yapan ve daha sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun son Yemen Valisi olan Mahmud Nedim Bey'in 1904 isyanı ve Tevfikler Dönemi hakkında değerlendirmeleri de şu şekildeydi:

*"Size 1904 isyanını anlatayım. 1904 başlarında Yemen'e Tevfik Bey isminde bir valiyle Kabasakal Mehmed Paşa'nın himaye ettiği adamlardan, dördüncü ordudan Tevfik Paşa kumandan olarak gönderilmişti. Bu iki zat, bu çifte Tevfikler Yemen'i tanımıyorlardı, bilmiyorlardı."*⁶⁸

Mahmud Nedim Bey'in değerlendirmelerini doğrular şekilde Yemen'de ciddi manada Osmanlı otoritesini sarsan gelişmeler bu dönemde kayda geçmişti. Öyle ki Zeydiler 1905 yılında vilâyetin merkezi şehri olan San'a'yı kuşatmıştı. Şehrin kuşatılması sırasında da bölgede görev yapan subaylardan biri olan Hasan Muhiddin Paşa da tıpkı Mahmud Nedim Bey gibi hem vali hem de ordu kumandanı hakkında olumsuz eleştirileri ve iddiaları dile getirmişti. Muhiddin Paşa'nın dile getirdiği en önemli iddia San'a'nın, Zeydiler tarafından kuşatıldığında, garnizonda bulunan 2.800 askerle hücum etmek yerine daha fazla düşmanın şehir etrafında toplanması beklenmişti. Yine Muhiddin Paşa'nın bu konudaki iddiası, VII. Ordu Kumandanı olan Tevfik Paşa'nın iki kızının da hamile olması ve olası saldırıda kızlarının top atışlarından korkarak çocuklarını düşürme ihtimali olduğu için huruç harekâtına engel olduğu yönündeydi.⁶⁹ Nitekim kısa süre sonrasında İmam Yahya ile yapılan antlaşma sonucunda Tevfik Bey, askerî birliklerin Hudeyde'ye geri dönmesi şartıyla şehri İmam Yahya'ya teslim etmişti. Bu dönem içerisinde vilâyette içerisinde vali ve ordu kumandanı arasında herhangi bir anlaşmazlık yaşanmamasına rağmen Osmanlı Yemen'inde daha önce yaşanmayan bir bozgun yaşanmış ve vilâyetin merkezi İmam Yahya'nın eline geçmişti. 30 Temmuz 1905 tarihinde San'a'nın kaybedilmesiyle

⁶⁸ Mahmud Nedim Bey, *Yemen Ellinde Otuz Yıl*, Haz. Ömer Hakan Özalp, İşaret Yayınları, İstanbul 2017, s. 163.

⁶⁹ Hasan Muhiddin Paşa, *a.g.e.*, s. 31-32.

beraber tam bir yıl süren Tevfikler Dönemi sona ermişti. Her ikisi de görevlerinden azledilmişti.⁷⁰

Bütün bu bozgun döneminin ardından Yemen için yapılacak yeni vali tercihi çok önemliydi. Zeydilerin isyan hareketindeki amacı, Yemen’de Osmanlı idaresine son verilmesi, hatta mümkünse bağımsız bir yapıya kavuşmalarıydı. Vilâyet merkezinin düşmesi de İmam Yahya ve adamlarına büyük bir özgüven sağlamıştı. Bu yüzden Yemen’deki tehlikeli duruma son verilmesi için Bağdat’ta VI. Ordu Kumandanı görevini yürüten, eski Yemen Valisi Ahmed Feyzi Paşa, yeniden Yemen Vali ve VII. Ordu Kumandanı olarak atanmıştı. Bu yönde bir kararın alınmasındaki kasıt ise, isyancılara karşı yürütülecek askeri harekât ile vilâyet idaresinin tek elden ve hızlı bir şekilde kararlar alınarak yönetilmesi idi. Ahmed Feyzi Paşa, 1871 yılında Ahmed Muhtar Paşa’nın Yemen Seferi’nden itibaren bölgeyi tanıyan ve Osmanlı Arap vilâyetlerinin muhtelif bölgelerinde görev alan bir isimdi. 1905 Temmuz’unda Yemen Valiliğine atandığında da yaşı 80’i geçmişti. Ancak ilerleyen yaşına rağmen çalışkan ve gayretli bir komutan portresi çiziyordu. Mahmud Nedim Bey’in naklettiğine göre askerleri, Paşa’ya büyük bir hürmet göstererek “Baba” diye hitap ediyordu.⁷¹ Bunun yanı sıra selefi olan Tevfik Bey de, Ahmed Feyzi Paşa’nın kendisinin yerine atanmasını doğru bir hareket olarak değerlendirmişti.⁷²

Hudeyde’den askerleriyle karaya çıkan Ahmed Feyzi Paşa, kısa sürede San’a şehrine doğru hareket etmişti. Büyük bir orduyla San’a’ya yürüyen Paşa karşısında İmam Yahya şehirden çekilmek zorunda kalmış ve şehir isyancılardan geri alınmıştı.⁷³ Ancak Feyzi Paşa bununla yetinmeyerek Yemen içlerine kadar isyancıları kovalamıştı.⁷⁴ Böylelikle Yemen Vilâyeti’nde yeniden Osmanlı otoritesi tesis edilmişti ve Ahmed

⁷⁰ Mehmed Tevfik Biren, *a.g.e.*, s. 382, 394.

⁷¹ Mahmud Nedim Bey, *a.g.e.*, s. 172.

⁷² Tevfik Bey, Ahmed Feyzi Paşa’nın bölgeye atanmasını şu şekilde değerlendirmişti: “Bütün bu hadiselerden sonra İstanbul’un gayrete gelip, daha büyük kuvvetler tertip ederek bunları, Müşir Ahmed Feyzi Paşa ile birlikte Yemen’e göndermeye karar vermiş bulunduğu anlaşılıyordu, zaten evvelce yapılacak olan şey de bu idi.” Bkz. Mehmed Tevfik Biren, *a.g.e.*, s. 383.

⁷³ George Wyman Bury, *Arabia Infelix Or The Turks In Yamen*, Macmillan And Co., London 1915, s. 14-15.

⁷⁴ BOA., Bâbiâli Evrak Odası (BEO.), 2716/203628, 8 Şevval 1323 / 6 Aralık 1905.

Feyzi Paşa'nın tam üç yıl sürecek olan valiliği dönemi boyunca Zeydiler kontrol altında tutulmuştu. Ahmed Feyzi Paşa'nın şahsına ve idaresine yönelik olumlu yorumlar sadece Osmanlı subay ve bürokratları tarafından yapılmamaktaydı. Dönemin İngiltere Hudeyde Konsolosu da benzer ifadelerle Paşa'yı, İngiltere'nin İstanbul Elçisi Sir O'Conor'a rapor etmişti. Dikkat çekici olarak bu raporun içerisinde paşa hakkındaki rüşvet iddialarından da bahsetmişti. 5 Eylül 1906 tarihinde Hudeyde Konsolosu Richardson, San'a'yı ziyaret etmiş ve buradaki memurlarla birtakım görüşmeler yapmıştı. Ziyareti neticesinde kaleme aldığı raporunda Feyzi Paşa hakkında şunları bildiriyordu:

“Çeşitli aralıklarla Yemen’de otuz yıldan fazla hizmet eden Mareşal Ahmed Feyzi Paşa, imparatorluk makamları gereken fonları düzenli olarak ödemedikçe Hudeyde, San’a ve Amran arasındaki demiryolunun inşa edilemeyeceğini ima etti. Komutan, 80 yaşında olduğu tahmin edilen, nazik, misafirperver bir yaşlı adamdı. Ne yazık ki o sekiz yıl önce Yemen’den ayrılan çok hırslı bir memurdu, kamu gelirlerini kullanarak yaklaşık bir milyon sterlin ile kendini zenginleştirdiği söylenmekteydi.”⁷⁵

Konsolos Richardson'un raporunda bahsettiği Ahmed Feyzi Paşa'nın sekiz yıl önce bir milyon sterlin değerinde kazanç elde ettiği iddiası, Paşa'nın 1898 yılında Yemen vali ve kumandanlığından alınarak, Bağdat'ta bulunan VI. Ordu Komutanlığına tayin edilme dönemine denk gelmektedir. Richardson raporun devamında, bölgedeki memurlar ile Arap kabile reisleri arasında bir rüşvet ağının olduğunu dile getirmişti. İstanbul'dan Yemen'e kadar uzanan bu ağ içerisinde Feyzi Paşa'nın da yer aldığını belirtmiştir. Daha önce Hicaz Vilâyeti örneğinde gördüğümüz gibi dönemin Hicaz Vali ve Kumandanı Ahmed Ratib Paşa da farklı bir rüşvet ağının içerisinde olduğu görülmüştür. Nitekim Ahmed Feyzi Paşa hakkındaki iddialar bu sefer yabancı bir kaynak aracılığıyla dile getirilmişti.

Feyzi Paşa'nın Yemen Valiliği sona erdikten sonra vilâyet dâhilinde yarattığı pozitif etkinin zamanla ortadan kaybolduğuna dair raporlar yazılmaktaydı. 1 Mart 1909 tarihinde İngiltere'nin Hudeyde Konsolosu Richardson, İngiltere'nin Osmanlı Elçisi Sir Gerard Lowther'e yazdığı bir

⁷⁵ British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/10/68, in Qatar Digital Library, qdl.qa/archive/81055/vdc_100026613143.0x0000bc [Erişim Tarihi 12/04/2020]

raporun içerisinde Ahmed Feyzi Paşa'nın, II. Meşrutiyet'in ilanından üç ay sonra istifa etmesinden sonra vilâyette yaşanan askerî zafiyete şu cümleleriyle dikkat çekmişti:

“Bu eyaletteki (Yemen) Türk kuvvetleri henüz çok güçlü değiller. Zayıflığın kaynağı ise bölgeyi iyi tanıyan ve isyancılara karşı savaşta iyi denenmiş en iyi subaylarının ayrılmasından bu yana ortaya çıktı. VII. Ordu Komutanı deneyimli Mareşal Ahmed Feyzi Paşa'nın istifa etmesi nedeniyle onarılamaz zararlar meydana geldi ki o hayatının en iyi bölümünü yüzyılın son çeyreğinde Yemen'de geçiren, asilerle sürekli bir çekişmede olan ve de kabilelerin hem korktuğu hem de sevdiği biriydi.”⁷⁶

Netice itibariyle Yemen Vilâyeti özelinde, vali ve kumandanlık rütbelerinin bir kişinin uhdesinde birleştirilmesinin askerî ve idarî açıdan faydaları nihayetinde görülmüştü. Ahmed Feyzi Paşa 1905 Temmuz'unda uhdesine verilen Yemen Valiliği ve VII. Ordu Kumandanlığı görevlerini, II. Meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra 1908 yılının Ekim ayına kadar daha elinde tutacaktı. Paşa'nın üç yıl süren Yemen Valiliği döneminde herhangi bir ıslahat yürürlüğe konulmasa da bölgede yeniden Osmanlı otoritesinin tesis edilmesi adına önem teşkil etmişti.

Sonuç

1895-1908 yıllarını ele alınan dönem dâhilinde Hicaz ve Yemen Vilâyetlerinde vali ve kumandanlık ikiliğinin önüne geçebilmek adına iki farklı yol izlenilmişti. İlk olarak ele alınan Hicaz Vilâyeti'nde vali ve kumandanlık rütbeleri 1895 yılında Ratib Paşa'nın uhdesinde birleştirilmişti. Hicaz'da kısa süre aralıklarla değişen valilerden sonra bölgeye tayin edilen Ratib Paşa, ilginç bir şekilde bölgede 13 yıl boyunca görevde kalmayı başarmıştı. Üstelik bu süre zarfında tüm yetkileri de elinde tutmuştu. Şüphesiz ki görev süresinin hiçbir valiye tanınmayan bir uzunlukta olmasının sebebi vardı. II. Abdülhamid'in yaver kadrosundan olan Ratib Paşa'nın, padişahla arasındaki münasebetin son derece yakın olması, görev süresinin bu denli uzun sürmesini sağlamıştı. Aynı

⁷⁶ British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/10/68, in Qatar Digital Library, qdl.qa/archive/81055/vdc_100026613143.0x000008 [Erişim Tarihi 12/04/2020]

zamanda II. Abdülhamid'in Hicaz Vilâyeti'nde güçlü bir figürle devletin otoritesini kutsal topraklarında yeniden canlandırarak, bölgedeki siyasî istikrarı sağlanması düşüncesinin de payı büyüktü. Zira padişahın hem uluslararası alanda hem de iç politikada etkin olarak kullandığı halifelik unvanı, meşruiyetini Hicaz Vilâyeti'deki Osmanlı hâkimiyetinden almaktaydı. Bu gibi politik tercihlerin etkisiyle Ratib Paşa döneminde bölgede Osmanlı istikrarı temin edildi. Yine padişahın ehemmiyet verdiği hac organizasyonu ve Surre-i Hümayun'un bölgeye ulaşarak ahaliye dağıtılmasında mühim bir problem meydana gelmemişti. Bu durumun oluşmasında, vilâyet sistemi içerisindeki askerî ve idarî manadaki yetkilerin Ratib Paşa'da toplanmasının payı büyüktü. Bu sayede Ratib Paşa, vilâyet idaresinde bürokratik bir engele takılmadan aldığı kararları icra etmişti.

Ancak ilerleyen yıllarda valilik süresinin uzaması, Ratib Paşa'nın da bölgede giderek güç kazanmasını beraberinde getirmişti. Bölgede kurduğu rüşvet ağı ve elde ettiği ticari gelirleri sayesinde malî bir güce de sahibi olan Ratib Paşa çıkarlarını korumak adına, merkezî hükümetin bazı politikalarını hayata geçirmesine engel olabilecek kadar güçlenmişti. Nitekim 1901 yılında Hicaz'a telgraf hattının döşenmesini içeren projenin sahada başarısızlığa uğraması ve Hicaz Demiryolu hattının Medine'de nihayete erdirilip Mekke'ye uzatılmamasında Ratib Paşa büyük bir etki sahibiydi. Hem arşiv vesikalarında hem de dönem kaynaklarında sözü edilen tesirin izlerini bulmak mümkündü. Bu bağlamda vali ve kumandanlık rütbesinin bir kişiye verilmesi vilâyet sınırları içerisindeki Osmanlı otoritesini, bölgedeki kabile reisi ve şeyhlerine karşı arttırsa da, bazen merkezî hükümet aldığı kararları uygulamaya çalışırken yine kendi yarattığı otoriteyi karşısında bulabiliyordu. Yine bu minvalde değerlendirildiğinde sözü edilen denklemin bir paradoks oluşturduğu söylenebilir. İlâveten vilâyette vali ve kumandanlık rütbesini elinde bulunduran bir valiyi kontrol edebilecek veyahut denetleyebilecek bir gücün bulunmaması da merkezî hükümet aleyhine oluşan yozlaşmayı beraberinde getirmişti. Ratib Paşa'nın kendi menfaatini muhafaza etme yolunda, meşrutiyet karşısı bir tavır alması da bölgedeki hidivvari idaresinin sonunu getirecekti. Ardında bıraktığı miras da pek hoş karşılanmayacak türdendi. Bölgede topladığı rüşvetlerden hatırı sayılır derecede bir

servet elde etmesinin ortaya çıkmasının ardından Rodos'a sürgün edilmişti.

Buna karşılık Yemen Vilâyeti'ndeki siyasî durum, Hicaz'a göre daha karmaşıktı. Yemen Vilâyeti'nde, vilâyet sisteminin dışında işleyen VII. Ordu'nun bulunması vali ve ordu kumandanları arasında bir ikiliğin yaşanmasına sebebiyet veriyordu. Buna ilaveten, Yemen'in kronik bir isyan bölgesi olması ve İngiltere'nin Aden ve çevresinde söz sahibi olması vilâyetin idaresini daha çetrefilli bir hale bürünmesine sebebiyet vermişti. Bahsi geçen bu karmaşık yapı Yıldız Sarayı'nın, Yemen Vilâyeti hakkında aldığı kararları da etkilemişti. Vilâyette zaman zaman ordu kumandanlığı ve valilik bir kişinin uhdesine verilmiş, zaman zaman da farklı kişilere havale edilmişti. Yemen'de ele alındığı zaman dilimi içerisinde 1891-1898 ve 1905-1908 yılları arasında Yemen Valisi ve VII. Ordu Kumandanı olarak görev yapan Ahmed Feyzi Paşa dönemlerinde, Zeydilerle amansız bir mücadele verilmiştir. Öyle gözüküyor ki vilâyette yaşanan isyanlar olağanüstü bir duruma sebebiyet vermiş ve bu doğrultuda askerî ve mülkî makamlar Feyzi Paşa'ya emanet edilmişti. Feyzi Paşa, Zeydilere karşı büyük bir başarı göstermiş ve isyanı kontrol altına almıştı. Ancak Hicaz Vilâyeti örneğinde olduğu gibi adı rüşvet dedikodularına karışmıştı. Ratib Paşa gibi hakkında bir mahkeme kararı olmasa da görevinden alındıktan sonra İngiliz konsolosluk raporlarında bu durumdan bahsedilmiştir. Ahmed Feyzi Paşa'nın valilik dönemlerinde hakkında çıkan olumsuz iddialara rağmen vilâyet içerisinde kaybolan Osmanlı idaresini yeniden tesis ettiği de ortadaydı.

Fakat Yemen idaresinde vali ve ordu kumandanlıklarının birbirinden ayrıldıkları dönemde sağlıklı işleyen bir sistem ve otoriteden söz etmek pek de mümkün değildi. 1898-1902 dönemi Vali Hüseyin Hilmi Paşa ve Ordu Kumandanı Müşir Abdullah Paşa arasındaki gerilimin bir güvenlik zafiyetini ortaya çıkararak Hilmi Paşa'nın vurulmasına ve daha sonra görevden el çekirilmesine kadar olan süreci başlatmıştı. Öyle ki Bâbîâli tarafından Yemen'e gönderilen talimat ve dönem kaynakları ikili arasında gerilimin had safhada olduğunu gözler önüne sermiştir. Nitekim vali ve ordu kumandanı arasındaki husumet, hem tasarlanan ıslahatların hayata geçirilememesine hem de sonraki döneme sağlıklı bir yapıyı miras bırakarak damgasını vurmuştu. Vali ve ordu kumandanı arasındaki ikiliğin yoğun olarak yaşandığı bu dönemden sonra yeniden

1904-1905 yıllarında vali ve kumandanlık unvanlarının ayrılması vilâyet merkezinin isyancıların eline geçmesini sağlayacak olan süreci başlatmıştı.

Son tahlilde, her iki örnekte görüldüğü gibi vali ve kumandanlık rütbelerinin birleştirilip ayrılması vilâyetlerin siyasi ve askerî istikrarını derinden etkileyen bir karardı. İki farklı uygulamanın da beraberinde getirdikleri oluyordu. Vilâyet idaresinde bir kişinin yetkili bulunması, yetkili şahsiyetin daha fazla nüfuz sahibi olmasını ve uzun süre zarfında da yozlaşmasını beraberinde getiriyordu. Fakat buna rağmen merkezi hükümetle ters düşmediği sürece merkez lehine bir otorite sağlanıyordu. Buna karşın vilâyet idaresinde askerî ve idarî yetkilerin yekvücutta tutulmaması da bir kişinin ayanvari davranmasına engel olmasıyla birlikte, karar ve yetki çatışmalarını da beraberinde getirmekteydi. Bütün bu problemlerin temel kaynağı ise Osmanlı taşrasında mevcut sistemdi. Yeteneksiz yahut siyasi çıkarları nedeniyle birbirleriyle çatışan bürokratlar yaşanan idari problemlerin yegâne sorumlusu değildi. Mevcut vilâyet sistemi ve taşradaki denetimsizlik hali, kronik hale gelen problemlerin yaşanmasına ortam hazırlamıştı.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Belgeleri(BOA), İstanbul.

Bâbrâli Evrak Odası (BEO), nr:2716/203628.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), nr:2906/3, nr:2749/157.

Dahiliye Nezareti Sicil-i Ahval Defterleri (DH.SAİDd), nr:1647/49.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3), nr:396/73, nr:432/88.

İrade Dâhiliye Nezareti (İ.DH), nr:1253/98322, nr:1424/23.

İrade Hususi (İ.HUS), nr:38/45.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), nr:128/14.

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK), nr:214/76, 219/28.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), nr:352/34.

Yıldız Perakende Evrakı Serkurenalık Evrakı (Y.PRK.SRN), nr:4/29.

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM), nr:41/97, nr:70/105.

İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul.

Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı (HHPE), nr:16/1029.

Kitap ve Makaleler

Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, haz. Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.

Auler Paşa, *Hicaz Demiryolu İnşa Edilirken I*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Arap İzzet Paşa, *Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri I. Cilt*, haz. İbrahim Küreli, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Baldry, John, *The Idrisi Emirate of South East Arabia*, The Press ISIS, İstanbul 2015.

Biren, Mehmed Tevfik, *Sultan II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, haz. Fatma Rezan Hürmen, Pınar Yayınları, İstanbul 2009.

Bury, George Wyman, *Arabia Infelix Or The Turks In Yamen*, Macmillan And Co., London 1915.

Çakar, Sinan, *Kızıldeniz'de İnsan ve Silah Kaçakçılığı (1890-1910)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019.

Düstur, *I. Tertib*, c.1, Matbaa-i Amire, İstanbul 1289.

Farah, Caesar, *The Sultan's Yemen*, I.B. Tauris, New York 2002.

Gavin, R.J., *Aden Under British Rule 1839-1967*, C.Hurst & Company, London 1975.

Gülsoy, Ufuk, *Kutsal Proje: Ortadoğu'da Osmanlı Demiryolları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Hasan Muhiddin Paşa, *Ah O Yemen & 1904 İsyanı*, çev. Cahit Kayra, Tarihiçi Kitabevi, İstanbul 2011.

Harris, Walter Burton, *A Journey Through Yemen*, W. Blackwood and Sons, London 1893.

Hurgronje, E.Snorch, *The Revolt In Arabia*, The Knickerbocker Press, New York 1917.

Hut, Davut, *Musul Vilâyeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.

İrtem, Süleyman Kâni, *Osmanlı Devleti'nin Mısır, Yemen, Hicaz Meselesi*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999.

Kayalı, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar*, çev. Türkan Yöney, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

Kırmızı, Abdülhamid, *Ottoman Governors And The Administration Of Provinces*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.

Konukçu, Enver, "Bopal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VI, (1992), s. 283.

Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İSİS, İstanbul 1999.

Kurşun, Zekeriya, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti: Vehhabi Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya Çıkışı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.

Mahmud Nedim Bey, *Yemen Elllerinde Otuz Yıl*, haz. Ömer Hakan Özalp, İşaret Yayınları, İstanbul 2017.

Mehmed Memduh Paşa, *Miftah-ı Yemen*, Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1330.
_____, *Yemen Kitası Hakkında Bazı Mütalaât*, Numune Matbaası, İstanbul 1325.

Minawi, Mostafa, *The Ottoman Scramble for Africa: Empire And Diplomacy In The Sahara And The Hijaz*, Stanford University Press, California 2016.

Ochsenwald, William, *Religion, Society And The State In Arabia: The Hijaz Under Ottoman Control 1840-1908*, Ohio State University Press, Ohio 1984.

Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mâhalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

Rüştü Paşa, *Yemen Hatırası*, haz. Kadir Danış, İz Yayıncılık, İstanbul 2017.

Sarıyıldız, Gülden, *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.

Söylemezoğlu, Süleyman Şefik, *Hicaz Seyahatnamesi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.

Stambolski, Hristo, *Yemen'de Bulgar Bir Hekim (1877-1878)*, çev. Hüseyin Mevsim, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020.

Sultan Jahan Begum, *The Story Of A Pilgrimage To Hijaz*, Spink Company, Calcuta 1909.

Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, haz. Ahmet Zeki İzgöer, İz Yayıncılık, İstanbul 2015.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Yavuz, Yıldırım, *Mimar Kemaleddin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliğı, Ankara, 1981.

Yel, Ali Murat, "Zwemer, Samuel Marinus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIV, (2013), s. 582-583.

Yeşilyurt, Yahya, "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliğı ve Ona Yapılan Suikast", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, XXXIV (2015), s. 257-285.

Zwemer, Samuel M. - Amy E., *Zigzag Journeys In The Camel Country*, Fleming H.Revell Company, London 1911.

Elektornik Kaynaklar

Qatar Digital Library (QDL), www.qdl.qa/en.

British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/10/68, in Qatar Digital Library, hdl.gal.org/81055/vdc_100026613143.0x0000bc [Erişim Tarihi 12/04/2020].

British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/10/68, in Qatar Digital Library, hdl.gal.org/81055/vdc_100026613143.0x000008 [Erişim Tarihi 12/04/2020].

istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/91067---0007.jpg [Erişim Tarihi 28/05/2020].

EKLER

Ek 1. Bahriye Kaymakamı rütbesinde iken Ahmed Ratib Paşa'nın çekilen bir fotoğrafı.

Kaynak:
0007.jpg

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/91067--->

Ek 2. Burton Harris'in, Feyzi Paşa ile olan görüşmesine dair yaptığı izim. (Yazarın ifadesine göre solda sandalyede oturan, Harris; divanda oturan kişi Feyzi Paşa.)

Kaynak: Walter Burton Harris, *A Journey Through Yemen*, s. 293.